

УКРАЇНСЬКА АРХІТЕКТУРА

Є. Сіцїнський
МУРОВАНІ ЦЕРКВИ
НА ПОДІЛЛЮ

Львів-Яманець-Под. 1925 р.

Репринтне видання однієї з наукових праць відомого українського науковця, дослідника Подільського краю Юхима Сіцінського (10.XII.1859–7.XII.1937 рр.) стане в пригоді всім, хто цікавиться історією та архітектурою стародавніх українських церков.

Кошти, отримані від продажу цього видання, будуть використані для популяризації національного історико-архітектурного заповідника “Кам’янець”.

Видавець Мошак М. І.
(агенство “МЕДОБОРИ”)
Тираж видання – 200 примірників

м. Кам’янець-Подільський, 2001 р.

ВПЛИВ ВІЗАНТІЙСЬКО-АТОНСЬКОЇ АРХІТЕКТУРИ НА БУДІВНИЦТВО МУРОВАНИХ ЦЕРКОВ НА ПОДІЛЛЮ.

Архітектура стародавніх мурованих церков на Поділлі (був. російським) мало розсліджена істориками мистецтва. В сім відношенню більше пощастило деревляним старовинним церквам Поділля, як і інших земель України, бо архітектура тих деревляних церков має особливий, виразний український стиль, і ті церкви давно вже стали предметом наукових дослідів. Муровані церкви Поділля в більшості не мають одного якогось виразного стилю, або типу, і на них дуже мало звертали увагу дослідники мистецтва. Одна тільки подільська мурована церква вславилася своєю архітектурою і по часті була розсліджена — се церква-замок у селі Сутківцях, лятичівського повіту; розслід про неї, а також про Троїцьку церкву містечка Зінькова, тогож лятичівського повіту, зробив проф. Павлуцький у виданню Московського Археологічного Товариства „Древности Украины“ (Київ, 1905 р.).

В сій статі я хочу звернути увагу на деякі муровані церкви західного Поділля, в яких можна помічати особливі прикмети — вплив візантійсько-атонської архітектури. Се церкви в Кам’янці Подільському, в Могилеві Подільському і в містечках лятичівського повіту Зінькові та Межибожі.

В Кам’янці на Поділлі є три старинні, здавна православні, муровані церкви: Троїцька монастирська, Іванно-Предтеченська або Старий собор і Петропавлівська.

Є в Кам’янці й ще три старинні церкви — Миколаївська, Успенська архіврейська і Катедральний собор, але перша з них перетворена в православну з вірменської церкви, чи каплиці, а дві інші перероблені з римо-католицьких монастирських костелів і ці три церкви архітектурою своєю відрізняються від висше зазначених, здавна православних церков, через те про ті перероблені церкви я не буду говорити.

Три кам'янецькі, здавна православні церкви, про які вже згадано, мають зовнішній вигляд і плян однакового характеру. В кожній тій церкві від західного боку, при вході над притвором, є збудована дзвінниця у виді чотиригранної вежі, з вікнами на верху. Ширина вежі така, як ширина середньої частини церкви, через що вежа виглядає важкою. Покриття на дзвінницях на взір невисокої бані восьмигранної або круглої, а зверху на банях на двох церквах (Троїцькій і Петропавлівській) високий шпиль, а на одній (І. Предтеченській) — головка з ліхтарем. Над середньою частиною церкви глухі дерев'яні бані на восьмигранних скринях (барабанах), — на Троїцькій церкві баня велика, а на двох інших — невеличкі. Від сходу, де олтар, кожна церква має заокруглення або абсиду такої ширини, як ширина церкви, а коло тої олтарної абсиди виступають із півночі й півдня дві менші абсиди. Таким чином пляни всіх трьох церков однакові: се продовгастий чотирикутник, заокруглений на сході, з двома меншими заокругленнями по боках, через се плян у тій своїй частині має вигляд хреста з заокругленими кінцями, або як кажуть деякі, виглядає як листок конюшини. Називають такі церкви, що мають три перехрестні закривлення, триконховими (*κόνχη* — конха — черепашка).

Про сі кам'янецькі церкви часом можна чути таку думку, що вони своїми масивними вежами, внутрішнім виглядом нав і склепінням подібні до римо-католицьких костелів і що архітектура тих церков має, так сказати, орієнтацію західну. Але в дійсності се не так, що буде видно з дальшого.

Коли сі три кам'янецькі церкви побудовані — нема певних відомостей; можна тільки зазначити, в яким часі з'являються найдавніші звістки про ту чи іншу церкву.

Троїцьку монастирську церкву уважають за найстаршу між іншими стародавніми церквами Кам'янця¹⁾. Монастир утворився при тій церкві тільки десь коло 1723 р., а давніше

¹⁾ Про Троїцьку церкву див.: „Каменецкій Свято-Троїцькій перво-классний монастырь“ Д. Синицкаго, Кам'янець Под. 1868 р. (Відб. з видання: „Подольскія Епархіальныя Вѣдомости“ 1868 р., NN. 18—21); „Историческія свѣдѣнія о приходахъ и церквахъ Подольской епархіи. I. Каменецкій уѣздъ. Свящ. Е. Сѣцинскаго. Кам. Под. 1895 р., ст. 28—31 („Труды Подольскаго Епарх. Историко-Статистическаго Комитета“, вып. VII); „Матеріали для исторіи монастырей Подольской епархіи“ свящ. Е. Сѣцинскаго, Кам. Под. 1891 р., ст. 93—101 (відб. з видання: „Труды Подольскаго Епарх. Историко-стат. Комитета“, вып. V).

ся церква була мійською парафіальною. В XVI—XVII ст. сю церкву називали соборною, або навіть катедральною, хоч у Кам'янці тоді не було єпископської катедри; при тій церкві були намістники чи офіціяли львівського православного єпископа, якому були підвладні парафії та церкви західнього Поділля. Деякі місцеві історики гадали, що кам'янецька Троїцька церква побудована ще при подільських князях Коріятовичах у XIV століттю¹⁾. Але се тільки догадки; ґрунтовних підстав для сього нема. Певніж відомости про сю церкву починаються від другої половини XVI ст. Першу відомість дає документ 1582 р.: в сім році кам'янецька міщанка Гапка Табкова, вдова Грицька Табковича, записала кам'янецькій Троїцькій церкві садибу, що була коло тої церкви при Троїцькій улиці, з тим, „щоби на тій садибі був збудований дім, де би жили або перебували кам'янецькі руські владики“; при тім записі був присутний священник Троїцької церкви, Васько (Василь), кам'янецький руський офіціал, попросту називаний „намістником“. (*Wasko officialis ruthenicus Camenecensis, vulgo namiestnik dictus*)²⁾. З сього документу між іншим видно, що у кам'янецьких православних мешканців було бажання мати свого архієрея в Кам'янці, але сього вони дочекалися тільки в кінці XVIII ст. Дальше, — про кам'янецьку Троїцьку церкву є звістка в кінці XVI ст. у записках московського паломника-купця Коробейникова. В 1593 р. сей паломник переїздив через Кам'янець із Палестини і давав кам'янецьким церквам і духовенству „государевой задравной милостыни“ від царя Федора Івановича з приводу народження царівни Феодосії, — і дав він „къ соборной церкви живоначальные Троицы попу Климентью 2 золотыхъ да диакону Михайлу золотой“³⁾.

Ще пізніше, мавмо документальні звістки про Троїцьку церкву з початку XVII ст. Так, в 1603 р. судовим вироком передано кам'янецькій Троїцькій церкві дім, що був колись подарований тійже церкві кам'янецьким міщанином Яковом Ковалем і був з давних часів у розпорядженню братчиків тої церкви⁴⁾. 1611 р. 13 квітня кам'янецький міщанин Назарко

¹⁾ Синицкій, вищезазн. праця ст. 11; *Słownik geograficzny Chlebowskiego i Walewskiego*, t. III. s. 757.

²⁾ Архив кам'янецького історично-археологічного музею, LIII, докум. N. 1.

³⁾ „Палестинскій Сборникъ“, вып. 27-й, Спб. 1888 г., ст. 89.

⁴⁾ Синицкій, вище загд. праця, ст. 51.

Лавринович із дружиною своєю Просмилою заявили перед камянецьким лавничим судом, що вони дарують намістникови камянецької Троїцької церкви священникови Климентови пів лана землі, що лежить серед мійських піль¹⁾. 1613 р. 18 березня камянецький міщанин Іван Яцкович Цикало заявив перед лавничим судом, що він, як єдиний син своїх батьків Яцка й Ганни, продає батьківський маєток — пів лана землі священникови камянецької Троїцької церкви Климентови за 60 фльоренів²⁾.

Отсе найдавніші документальні звістки про камянецьку Троїцьку церкву.

З документу 1603 р., між иншим, видно, що ця церква існувала до того часу давно, бо до тої церкви належав дім, що ним з давніх часів розпоряжалися братчики тієї церкви.

Плян сеї церкви триконховий, як уже сказано. Західна частина церкви відділена від середньої аркою і в пляні уявляє з себе квадрат, на якому стоїть дзвінниця. Довжина всієї церкви (без притвору) в середині 23·5 метр., ширина (без конх) 7·1 м. Склепінне над західною частиною хрестове, а в середній частині півциліндрове (бочкове), перерізане проти бокових конх меншим півциліндром; в олтарі півциліндрове склепінне закінчується незначною аркою і далі в абсиді півциліндер персходить у чвертькулю (конху).

Які були зміни в архітектурі Троїцької церкви, що в ній перебудовано або добудовано після первісного збудування — докладно не можна сказати. Відомо тільки от що: Василяне, які були заняли сю церкву в першій половині XVIII ст., надбудували 1749 р. дзвінницю, але не відомо, чи вони збудували дзвінницю всю, тобто чи вивели її з фундаменту, чи тільки підняли її висше. В 1854 р. перероблена дерев'яна баня над середною частиною церкви: збільшена й покрита бляхою замість гонт. В 1859 р., щоби дати церкві більше світла, були збільшені вікна (певно продовжено до низу і вікно стало довшим). Тодіж до вітваря прибудовано: з півночі невеличку ризницю, а з півдня — пономарку з виходом до помешкання монахів. У західній частині церкви, що під дзвіницею, були колись двері на північ; тепер вони замуровані, але в середині зосталася ниша, а з надвору видно камінні східки.

Прибудована пономарка й ризниця служать для стін вітварної частини за підпори контрафорси. Але крім того є ще

¹⁾ Архив камян. іст. арх. музея, LIII, N 2.

²⁾ Ibid., N 3.

окремі контрафорси — по два коло кожного бокового півкрузка (конхи).

Під церквою є склепи, де колись ховали значних покійників; тепер ті склепи засипані.

Друга стародавня мурована церква в Камянці Івано-Предтеченська, або т. зв. Старий Собор, також не має хронологічної дати свого збудування¹⁾. І про сю церкву, як і про Троїцьку, деякі місцеві історики гадали, що вона збудована в XIV ст. при князях Коріятовичах і що з початку вона існувала під назвою Пятницької церкви. Але така гадка безпідставна.

Найстаршу звістку про сю церкву дає нам тойже висше згаданий московський паломник Коробейников. Він у своїх записках пише: „Въ Литовской землѣ, въ Каменцѣ Подольскомъ, къ церкви Рождества Ивана Предтечи протопопу Василию дано государевы задравные милостыни 2 золотыхъ, да у той церкви нищимъ золотой да церковнымъ діячамъ 5 алтынъ 5 денегъ“²⁾.

В тій церкві є кілька надгробних написів, що дають хронологічні дати, — правда, пізніші. Найстаршу дату дає камінна плита в помості перед престолом із написом, що там похований „шляхетно-уроженый“ Николай Краровецький року 1609. По відомостям пізнішим (візитаційному акту 1758 р.) Предтеченську церкву збудували пани Ластовецькі, а якого року — невідомо. Той же документ каже на підставі судових актів, що в 1606 р. один із Ластовецьких Василій, ротмістр королівської піхоти, подарував Предтеченській церкві та її братству садибу, сумежну з цвинтарем тої церкви.

Плян Предтеченська церква така, як і Троїцька: олтарна, або східна частина церкви має абсиду, а по боках, з півдня і півночі, менші півкрузка (конхи); західна частина церкви (т. зн. бабинць) пляном квадратна, відділена від середньої частини аркою: на тім квадраті стоїть дзвінниця. Довжина церкви в середині (без притвору) 21·8 метр., ширина (без конх) 7 метр. Склепінне над західним квадратом хрестове з пругами,

¹⁾ Про І. Предтеченську див.: „Древнѣйшія православныя церкви въ Подоліи. III. Каменецкая Св.-Іоанно-Предтеченская церковь (Старый Собор)“. Священника Е. Съцинскаго. Каменецъ Под. 1890 (відб. з „Под. Епарх. Вѣдом. 1890 г. N 27—42); „Историческія свѣдѣнія о приходахъ и церквахъ Подольской епархіи. I. Каменецкій уѣздъ.“ Свящ. Е. Съцинскаго. Кам. Под. 1895 г. ст. 37—50.

²⁾ Палестинскій сборникъ, вып. 27, ст. 89.

а середня частина й олтар мають півциліндрове склепінне, помержане пругами.

Зовні церква має два контрфорси від півдня й півночі проти тієї арки, що відділяє середню частину церкви від бабинця. В однім контрфорсі зроблено східки на дзвінницю.

Зміни в архітектурі Предтеченської церкви родилися найбільше в XIX ст. Як видно з описів „візит“, в XVIII ст. на верху церкви не було ніякої бані, а був двоспадний дах і на західній стороні вежа-дзвінниця. В 1826 р. та вежа була підвищена ще на 7 аршин і прикрашена цегляними пілястрами й карнизами; з трьох боків в горі зроблено там великі вікна з бальконами на камінних тесових консолях і на вежі побудовано восьмигранну баню. Тодіж прибудовано до вівтаря з півдня ризницю, а з півночі невеличку пономарню з виходом на цвинтар. В 1846/8 рр. дах на церкві був понижений і покритий бляхою замість гонт, а над вівтарем побудовано деревляну невеличку баню (главку). В 1890/5 р. збільшено вікна у вівтарній абсиді й у двох бокових; збільшення зроблено власне в низу. Вхід до церкви був з півночі в бабинці, але тепер двері ті замуrowані.

Третя кам'янецька старовинна муrowана церква Петропавловська значно менша від Троїцької та Предтеченської. Про сю Петропавловську церкву були також гадки, що вона може збудована за князів Коріятовичів¹⁾. У церковних документах недавнього часу („клерових відомостях“) писалося, що церква ся збудована року 1580. Ся дата, кажуть, установа в 1834 р., коли добудовували до церкви дзвінницю: тоді ніби-то знайшли напис на одвірках церкви з датою побудовання в 1580 р., але сього напису не зберегли і взагалі не зафіксовано так чи інакше того напису, через що та дата не має характеру документальності. Найстарша документальна звістка про Петропавловську церкву сягає кінця XVI ст.: 1591 р. сій церкві подарував кам'янецький міщанин Іван Селецький²⁾. Згадує в 1593 р. про сю церкву й Коробейников, що дав „церкви святыхъ апостоловъ Петра и Павла попу Андрею золотой“³⁾.

Плян Петропавловської церкви такий, як і Троїцької й Предтеченської, тільки менший: довжина церкви в середині 19 метр., ширина (без конх) 5 метр. Церква підперта контр-

¹⁾ „Подолія“, над. Батюшковим, СПб., 1891, ст. 61, прим. 111.

²⁾ Архив камен, ист.-археол. музея, книга візит I а, л. 39.

³⁾ Палестинский Сборникъ. вып. 27, ст. 89.

форсами — чотирма коло бокових конх нахрест по діагоналям і двома коло бабинця від північного й полудневого боку. У зовнішнім вигляді ся церква потерпіла також зміни, як і дві попередні церкви, про які була вже мова: в 1834 р. прибудована дзвінниця від західного боку, при вході в церкву; в 1889 р. над середною частиною церкви надбудована деревляна глуха баня, або главка, а до дзвінниці з північного боку прибудована ризниця.

Таким чином всі три старинні муrowані церкви м. Кам'янця мають однаковий зовнішній вигляд, однаковий плян, перетерпіли майже однакові перерібки і не мають певних дат свого збудування. Документальні відомости про ті церкви сягають не дальше останньої чвертини XVI століття.

До кам'янецьких триконхових церков подібні дві муrowані церкви в місті Могилеві Подільському: Миколаївський Собор і Покровська церква. Правда, ці будинки не дуже старинні. Вони збудовані в XVIII ст., але без сумніву на архітектуру тих Могилівських церков мало вплив старинне церковне будівництво сумежних країн.

Могилівський Миколаївський собор збудований 1754 року „стараннем“, як пишеться в церковних документах, парафіян Українців, Болгарів, Сербів, Греків і Молдаван, що жили в Могилеві. Се видно по часті і з написів над вхідними дверми, про що буде сказано низше.

Плян сії церкви триконховий. Як оглянути церкву зовні, то зі сходу знаходимо три заокруглення крім бокових конх, але з тих трьох східних заокруглень тільки середнє є первістне, дійсна абсида, а два бокові заокруглення прибудовані в недавні часи, що йно в 1885 р.; тодіж прибудований був і притвор. Довжина церкви в середині (без притвора) 20'3 метр., ширина середної частини нави 6'3 м., ширина з боковими конхами 12'8 м.

Верх церкви має пять бань української форми: три більші на довжині будинка, при чому середуца більша від обох скрайних і на бокових конхах дві невеличкі бані.

В церкві двое дверей: західні й південні, прикрашені різьбою на камені і з написами на камінних одвірках. Над західними дверми написано: „Во славу святїа єдинєсвѣтїа животворєщаго Тройци Отца и Сына и Свѣтаго Духа: Созданаго храма с: х: Николая: за старанамъ во первыхъ р: Б: Авраама Петка кр-мистра Димитрія Осадци Кетка Гродана Стояна Юана Димитрія

Тодора Касліла Григораша Танаска Симіона і кратетка р. Б. „афїд“.

Двері широкі, але низькі, мають у верху закругленне півциркульне; одвірки камінні, прикрашені витесаним бароковим орнаментом, подібним до різьби на дереві. Кругом орнаменту на одвірках випуклими буквами написано: „Сїа одвірки созда р. Б-жі Григорій Балацкій ко їма скатитїла Христова Николаа со жиною Яною р. Б. „афїд“.

Південні двері собору такоїж форми, як і західні. Над сими південними дверми написано на камінній плиті: „До тої церкви были подвижни р. Б. Николай Заванкѣницъ, братство молодече и братство жонче, цехъ шевскій цехъ кравчїкїи належачїи до той ковали, бондари, кскъ оконо тїи експинсовали“. Одвірки також прикрашені вибитим на камені орнаментом і кругом написом: „Сїа одвірки сооржи р. Б.: Петръ Мремчѣвскъ со жиною своею Параскевією р. Б; „афїд“.

Друга моголівська триконхова мурована церква Покровська збудована 1771 р. Ся церква має бокові півкружа-конхи для крилосів, але зовні ті конхи мають вигляд прямокутників, а вівтар не має закруглення, а прямокутний. По боках вівтаря в 1818 р. добудовано два невеличкі прямокутні прибоки: пономарку й ризницю. При західній частині церкви добудовано в 1873 р. муровану дзвіницю.

Моголівські триконхові церкви мали колись звязок із Молдавією та Волощиною. Се видно з того, що коло тих церков є камінні хрести-нагробки з молдавськими, чи руминськими написами. Тай саме місто Моголів засноване молдавським господарем Єремїєю Моголою і в честь його одержало свою назву.

До відомостей про моголівські триконхові церкви треба додати, що проти Моголева на другім боці Дністра міститься Каларашівський монастир і там головна монастирська церква мурована триконхова. Вона збудована в 1782 р., підперта контрфорсами і зовні подібна до кам'янецьких церков: має при вході в церкву широку масивну вежу — дзвіницю. Над дверми тої церкви є такий напис: „Милостїю Божїєю и благословенїемъ патріарха Авраамїа созданаъ бысть домъ сїй Божїй ко имя Оуспенїа прїскагьма Богородицы от господина хлцїи Марко сїнъ Дончов от тїи Кенцмакедонскїи страни своимъ коштомъ житель Моголевскїей рокѣ Божїа „афїк маа мїца“.

На Поділлю, дальше на північ від Кам'янця й Моголева, в лятичівськїм повіті є дві старинні муровані церкви, в яких

крім вівтарної абсиди є ще невеликі бокові нижі для крилосів, що нагадують конхи кам'янецьких та моголівських церков, але ті нижі поміщені в стїні і зверху не виступають. Сї церкви Лятичівщини се найдальший відгук візантійсько-атонської архітектури. Через те я скажу децо про ті церкви тим більше, що се — старинні будинки, цікаві самі по собі.

Одна така церква є в містечку Зїнькові — Троїцька. Міститься вона на узбіччї під горою, де був колись замок. Побудована в 1521 р., як пишеться в церковних документах, але певних підстав для сїєї дати нема. У всякїм разі по способу своєї будови ся церква старинна і певне XVI столїття¹⁾.

В давнину зїньківська Троїцька церква називалася соборною, собором, бо в Зїнькові було і є кілька церков. Але ся Троїцька церква невелика. Плян її такий: в середині квадрат (приблизно) шириною в 6,5 метр.; до того квадрату прилучуються півкружа зі сходу й заходу. Східне півкруже — се вівтарна абсида, шириною в 5 метр. і глибиною 3,6 м. і зовні ся абсида має 7 гранок. Західне півкруже (бабинець) такої же ширини, як і вівтарне, але глибше і західний бік того бабинця, де входні двері, не заокруглений, а прямиий так, що власне плян бабинця буде не півкруже, але відсїчений стїжок. Але ту західну частину будинку мало що видно зовні, бо вона майже вся обставлена контрфорсами, яких тут пять. Над вівтарем і бабинцем тепер є муровані склепіння, а над середньою частиною церкви склепіння нема, а збудована деревляна баня; певно з початку і тут було склепінне.

В середній частині церкви, по боках її, коло іконостаса зроблені для крилосів півкруглі нижі, подібні до конх, але сї бокові півкружа не виступають зовні абсидами, а містяться в мурі церковних стїн.

З надвору Троїцька зїньківська церква виглядає дуже стара, бо від західного боку вона підперта аж пятьма контрфорсами, як вже було сказано.

Деревляна дзвіниця старинного типу збудована окремо від церкви.

¹⁾ Про Троїцьку церкву м. Зїнькова, лятичівського повіту, див: „Древности Украины, изд. Московского Археологического Общества“, Киевъ, 1905, ст. 58—63 (тут є статя проф. Г. Павлуцького про сю церкву і малюнки); „Древнїйшія православныя церкви въ Подолїи. II. Свято-Троїцкая церковь въ м. Зїньковѣ, лятичевскаго уѣзда“, священника Е. Сьванскаго, Каменецъ-Под. 1890 (з „Под. Епарх. Вѣдомостей“, 1890, № 16—17).

До зінківської Троїцької церкви подібна по боковим ніжам Успенська церква в містечку Межибожу, тогочасного лятичівського повіту. Межибіж — се старинне місто (XII ст.) Поділля, або власне Побожа, бо й саме се місто лежить при Богови. В пізніші часи в Межибожу був збудований замок. Коло того замку, під захистом його, і міститься Успенська мурована церква. Вона має на камінних одвірках напис: „Рокъ 1669“. Сей напис можна прийняти, як дату збудування церкви в 1669 р.

Межибіжська церква трохи більша від зінківської Троїцької; по пляну вона подібна до тої церкви: в середині квадрат шириною в 7,3 метр.; зі сходу до того квадрата притулена вівтарна абсида п'ятигранна і зовні і в середині, широкість абсиди 6 м. і глибина 5 м.; від заходу до квадрату прилучується прямокутний бабинець, який відділяється від середньої частини церкви аркою в 3,5 м. широкою і в 2,1 м. високою. Бабинець має в ширину 6,2 м. і в довжину 5 м. Довжина всієї церкви в середині 20 м. Товщина стін 1,8 м. В церкві крім вівтарної великої абсиди є дві бокові нижі для крилосів, і сі нижі зроблені в мурі і не виступають зовні; нижі прямокутні, а не півкругні, як у зінківській церкві.

Цікаво, що в межибіжській церкві баня над серединою церкви (се єдина баня) має потайну кімнату, до якої вхід зроблений в стіні, — се прикмета чисто подільська, бо тут, на Поділля, у всі часи було дуже неспокойне життя, особливо небезпечно було тут від частих нападів Татар, і певне часто була потреба в потайних кімнатах. Над бабинцем також була кімната зі склепінням; у пізніших часах там була утворена невеличка церква Воскресіння Христового, але в 1848 р. грім ударив в церкву й склепінне над тою кімнатою обвалилося. Мурована дзвінниця окремо від церкви збудована.

Всі висше зазначені подільські церкви Камянця, Могилева, Зінкова та Межибожа — се найдавніші муровані церкви на Поділля.

Я хочу звернути увагу на деякі особливості архітектури тих церков і винайти, так сказати, архітектурну орієнтацію їх.

Коли говорити про архітектуру тих мурованих церков, то перш усього треба зазначити, що ті церкви невеликі, можна сказати — бідні, не мають архітектурних прикрас. Будували їх, очевидно, небогаті парафіяни або фундатори. Тимто, коли звернути увагу на стиль цих будинків, то можна сказати, що

в них нема стилю, як мистецького виразу архітектури. Але все таки на архітектурні прикмети мусимо звернути увагу при розгляданню тих церков.

Деякі прикмети треба відкинути, як зовсім непевні, — се перш усього верхи церков, себто покриття, дахи. Верхні частини церков взагалі терплять найбільше змін; особливо такі зміни робилися, коли дахи стали криті залізною бляхою замість гонт або дахівки (черепиці), і через те стали обнизувати дахи: із стрімких, високих, перероблювали на менше похилі. Се сталося в першій половині XIX ст., бо давніше дахи церков та інших будинків у Камянці, як і в інших місцевостях, були або черепляні (криті дахівкою), або гонтові. Правда, в давні часи в деяких містах багаті будинки були криті мідною бляхою, але певно на Поділля таких дахів не було. Що верхи старинних мурованих церков були не такі, як тепер, видно з тих перерібок, які робилися майже у кожній з тих церков, про які була мова.

Таким чином, коли хочемо говорити про архітектуру тих церков, щоб на підставі сього поробити якісь висновки, то треба відкинути зовнішній вигляд їх верхів.

Найважливіша архітектурна прикмета церков, про які ми говоримо, се поземний плян і ті форми стін, що базуються на підставі того пляну. Як уже було говорено, пляни трьох мурованих церков Камянця й соборної церкви Могилева однакові: у вівтарі півкружа-абсида майже на всю ширину церкви, а по боках коло вівтаря менші півкружа-абсиди, що виступають зовні за стіни церкви. Таким чином плян виглядає, як уже було сказано, ніби листок конюшини і такі церкви називають триконхові. Вікна всіх тих церков, хоч деякі й перероблені, мають форму романську. Ще є одна прикмета, загальна для всіх каменецьких старинних мурованих церков — се контрфорси. Вони існують при кожній церкві і деякі з них може збудовані по первісному пляну разом із церквою. А се є прикмета готичного будівництва.

На цих прикметах і будемо базуватися при дальших анальогіях.

Подібна до висшезазначених церков є церква в Галичині в Лаврові, в василіянському монастирі, недалеко від Старого Самбора. Побудована вона певно в XV ст., а деякі дослідники кажуть, що може й давніше, в XIV ст. Про сю церкву є до-

кладні розсліди двох польських учених — Казимира Мокловського й Маріяна Соколовського¹⁾.

Лаврівська церква перетерпіла багато перерібок: верх її (дах і баня) перероблений, а з півдня, півночі й заходу додані будинки, щоби розширити церкву. Але старинний, первістний плян церкви заховався й досі: він триконховий, подібний до плянів трьох старинних церков Камянця. Вежі або дзвіниці при тій церкві нема.

Соколовський, розслідуючи архітектуру лаврівської церкви, каже, що се єдина такої форми церква в Галичині, але є багато таких старинних мурованих церков у Буковині, Молдаво-Валахії і далі на південь — у Сербії, Болгарії й Альбанії. Про триконхові церкви на Поділля той польський історик не згадує.

Серед усіх старинних триконхових церков різних місцевостей лаврівська церква може найстарша що до часу будови. Більшість буковинських і молдавсько-волооських церков значно пізніші, але є і там церкви, що давність їх сягає до XIV ст.

Найстарша з буковинських церков є, як каже Соколовський, маленька церква в монастири в Путні, що лежить недалеко від Черновець на південь. Ся церква має вівтарну абсиду і дві бокові менші абсиди. В тім же путнинським монастирі є велика гарна церква XV ст., що має також триконховий плян. Коло бокових абсид та в інших місцях того будинку є контрафорси; деякі з тих контрафорсів побудовані разом із цілим будинком²⁾.

Є триконхові церкви і в інших місцевостях Буковини. В Сучаві, бувшій столиці молдавських господарів, є триконхова церква Міроуц. Коло Сучави також церкви є в Босанчі (дуже цікава що до архітектури), у Воронці і в Петрівцях. В монастирі Драгомірні, заснованім в 1602 р. сучавським митрополитом Анастасієм Кримкою, в монастирській церкві бокові конхи зроблені в стіні, в середині церкви, а зовні не виступають абсидами, а їх заміщують контрафорси, — що подібне до бокових

¹⁾ Do dziejów architektury cerkiewnej na Rusi Czerwonej przez Kazimierza Mokłowskiego i Maryana Sokółowskiego, Kraków, 1905 (Відбитка з краківського видання: „Sprawozdania Komisji do badania historii sztuki w Polsce“, t. VII, zeszyt IV).

²⁾ Про монастир Путну та його церкви див. розвідку К. Ромсторфера: „Das alte griechisch-orthodoxe Kloster Putna“ („Allgemeine Bauzeitung“ 1903).

конх церкви м. Зінькова на Поділля. Взагалі в Буковині є багато старовинних церков, подібних до подільських триконхових церков¹⁾.

В молдавсько-волооських землях також є багато церков XV—XVIII ст. таких, що мають триконхову форму. Такі церкви є в Яссах (Трьох Святителів), Романі (шпитальна церква й епіскопія), Галачі на Дунаю (Георгієвська церква) та в інших місцевостях²⁾.

В Сербії триконхові церкви можна бачити в таких місцевостях: у Семендрії (Смедереві) при впаді західного рукава Морави в Дунай, Раваниці (монастирі при річці Раваниці), Крушевачі при зєднанню сербської й болгарської Морави, та инш.³⁾

Соколовський всі ті триконхові церкви виводить з Атону. Він так каже про генезу тих церков. Форма конюшинова, чи трефова, або красше триконхова, що виявляє найвидатнішу прикмету будинків, про які йде мова, є зовсім випадкова на Русі. Але вона була розповсюджена в архітектурі церков на заході й сході від найдавніших часів. Знаходимо її вже в IV і V століттю на римських цвинтарах, у східних базиліках, що мали призначенне так званих меморій, в Малій Азії, в церкві Різдва Христового у Вифлеємі, а після — в будівлях каролінських на заході та в будівлях надренських. А в архітектурі візантійській, коли вона закінчила свій період творчої формації й не розвивалася, триконхова форма удержалася майже єдино й виключно на горі Атонській.

Коли до 1204 р., себ-то до заняття Константинополя хрестоносцями, ми знаходимо значну кількість триконхових будинків у візантійських місцевостях, то після того часу, здається, такі церкви будувалися тільки в монастирях атонського півострова. Триконхова форма пляну робить з атонських церков

¹⁾ В книжечці Баладиженка (Балицького і Широцького): „Буковина (Зелена Русь) и ея прошлое, Петроград, 1915 р., поміщено малюнок кам'яної Іоанно-Предтеченської церкви з підписом, що се типічна буковинська церква.

²⁾ Пляни й малюнки церков Буковини, Молдавії й Валахії див.: Carl Romstorfer, Die Moldauisch-byzantinische Baukunst („Allgemeine Bauzeitung“ 1896).

³⁾ Mokłowski i Sokółowski, висшезг. праця, ст. 14. Соколовський надрукував плян Раваницької церкви на підставі праці Каница: „Serbiens Byzantinische Monumente“, 1862 р.

замкнену в собі й окрему групу серед візантійських церковних будівель¹⁾.

Триконховий плян атонських церков був зв'язаний найтісніше з обрядами й службою Божою монастирів, через що нема нічого дивного, що той плян незмінно повторюється у всіх будівлях монастирських церков, що мають такий чи інший зв'язок з атонськими монастирями і з атонським церковним уставом. Треба зауважити, що атонські триконхові церкви мають крім двох бокових менших абсид ще три східні абсида, як се було у старинних візантійських церквах. Із сих пяти абсид кожда мала своє призначення. З трьох абсид, що виступають на схід, одна служила вівтарем; друга менша, ліва, була т. зв. протезіс (prothesis) із жертвником, а третя з правого боку була т. зв. діаконик (diakonikon). В конхах же бічних поміщалися хори співаків (правий та лівий хор) і церковні читачі. Коло стін тих конх або крилосів були поставлені т. зв. стасидії (для сидання), а по середині півкрузів — аналої для богослужбних книжок. Коло тих аналоїв стояли клирики-читачі²⁾.

Плян атонських церков, перенесений у південно-славянські та молдавсько-волоські землі, стає простішим: протезіса та діаконика нема, зостається тільки три конхи: одна для вівтаря, а дві бічні менші для співаків і церковних читачів.

Архітектура атонських церков розповсюджувалася будівничими артілями або товариствами, що брали підприємства на будівлю церков у північно-славянських і молдавсько-волоських землях. У склад тих товариств входили по часті Греки, а найбільше македонські Італійці, так звані Цинцари. Ті товариства були не тільки професійно-будівничими спілками, але заразом і зеднаннями самопомогі і релігійними братствами, називалися вони у Греків синергазіями (*συνεργασίαι* — співробітництво), у Турків — енафами. Правила тими товариствами рада,

¹⁾ Mokłowski i Sokołowski, 15. Соколовський надрукував у своїй праці плян одної з атонських церков на підставі праці Брокгауза: „Die Kunst in den Athos Klöstern“, 1891. Див. також плян у виданні: „Археологический атласъ къ Исторіи русской церкви“ проф. Е. Голубинскаго, Москва, 1906 г., табл. XXI.

²⁾ В „Археологическомъ атласѣ“ Голубинського надрукований (табл. XXI) плян головної церкви атонської лаври Св. Афанасія, зроблений паломником Василієм Григоровичем-Барським, 1723–1747 р.; на тім пляні показано богослужбний обряд лаври; в бокових конхах показано співаків і читачів, а під стінами стасидії.

що складалася з майстрів (*μαίστορες*), на чолі ради стояв протомайстер (*πρωτομαίστωρ*). Початок ті товариства вели від прадавніх, стародавніх колегій. Кожного року весною члени тих будівничих товариств збиралися та йшли на роботу по всьому балканському півострову й далі до найдаальших кутків світа. Вони то збудували найбільшу частину буковинських церков, бодай найдавніших і виробили той характеристичний тип церкви, про які ми говорили. Церква монастиря в Драгомірні була побудована коштом воеводи Степана Томжі 1602 р. протомайстром будівничої корпорації по назвиску Діма, що походив із села Максія коло Нікомідії; він і вмер у тім монастирі і там є й його нагробок із написом¹⁾.

Чи не з такого будівельного товариства був будівельник церкви каларашівського монастиря (проти Могилева Подільського) Марко Дончов, що походив „от теї Венецмакідонські страни“, про що ми згадували при описі церков Могилева Подільського?

Крім тих будівельних корпорацій, що розносили по балканському півострові, по південнославянських землях, по Молдаво-Валахії та Буковині візантійсько-атонське будівницьке церковне мистецтво, були ще й загальні причини того, що атонська архітектура і взагалі церковне мистецтво переносилося з Атону на північ у славянські землі: були близькі зносини тих земель з Атоном.

Так ми знаємо про такі зносини Молдаво-Валахії, Буковини, Галичини, а також і Поділля з подунайськими землями аж до Атону. Сі зносини й близькі зв'язки були ще в дуже старі часи.

Ще в передісторичні часи руські племена Тиверці й Уличі жили на нижнім Дністрі, а на верхнім Дністрі жили Дуліби й Хорвати; поселення їх доходили до Дунаю і, значить, займали місцевости теперішньої Румунії. В удільну добу українсько-руської історії землі по лівий бік Дунаю входили у сферу діяльності галицьких князів і знаємо, що в XII ст. на Подунавю появляється руський князь „отъ стола Галича“ Іван Берладник, а опісля тут з'являються якісь руські берладники та бродники,

¹⁾ Mokłowski i Sokołowski, 20–21 (ссылка на такі наукові праці: Choisy, L'art de bâtir chez les Byzantins, 1883; Kanitz, Serbien, historisch-ethnographische Reisetudien, 1868; Romstorfer, Die Kirchenbauten, — Mitth. der Cent. Comm., t. XXI, 1895, ст. 164; I. Zacharjewicz, Klosterkirche zu Dragomirna, — Mith. d. S. C., t. XXV, 1899, ст. 113).

щось ніби пізніші українські запорожські козаки. Коли українські землі підпали в XIII ст. під владу Татар, а опісля перейшли до русько-литовських князів, то Поділля з руки великого князя литовського Ольгерда було заняте русько-литовськими князями братами Коріятовичами, і один із них Юрій, як каже літопис, був навіть молдавським господарем, а другий, Коріятович Федір, переселився на Угорську Україну, в Мукачів і переселив туди багато народу з Поділля.

Церковну єрархію Молдавія одержала з Галича, від галицького митрополита Антонія. В XVI ст., коли утворилось українське козацтво, починаються ближші взаємовідносини між румунськими князівствами Молдавією й Валахією та козаками. Козаки не раз улажували походи у ті князівства, навіть захоплювали у свої руки господарську, себто княжу владу.

Через взаємовідносини між Україною і Румунами, деякі з Румунів були діячами в українських землях. Таким був західно-руський митрополит Григорій Цамблак, вибраний митрополитом на соборі при кн. Витовті (1414 р.). Західно-руський літературний діяч XVI ст. Ісаія Каменчанин, що був родом з Кам'янця на Поділля, одержав духовний сан у молдавській землі. Знаменитий київський митрополит Петро Могила був родом із Молдавії, з роду господарів Молдавії. Молдавський митрополит Доситей († 1711 р.) послав свої переклади в Росію для друку. Літературними й громадськими діячами в Росії були: князь Антіох Кантемір († 1744 р.), київський митрополит Гавриїл Банулеско-Бодоні († 1821 р.) та багато інших.

На підставі отих політичних та культурних відносин між Румунами та Українцями був обмін і пам'ятниками мистецтва й вплив мистецтва одної землі або народу на другі землі й народи¹⁾.

Були також близькі й постійні зносини між Україною й Руссю взагалі та Атоном. Сей зв'язок Руси з Атоном почався дуже рано, ще від часів заснування на Україні чернецтва преп. Антонієм Київсько-печерським. Руські паломники ходили на Атон і перебували там на протязі всіх віків, починаючи від XI-го в. З упадком Царгороду Атон став головним огнищем, де зміцню-

¹⁾ А. Яцимирській, „Старинное румынское искусство“ (часопис „Искусство и художественная промышленность“ 1900—1901 г., № 5); Н. Петровъ, „Румынские художественные памятники въ Россіи и возможность вліянія ихъ на русское искусство“ (Труды XIV-го археологического съѣзда въ Черниговѣ 1908 г., т. II, Москва, 1911, ст. 89—95).

валися грецько-православні традиції і звідки розходилися по славянських землях. Тут, на Атоні, були монастирі різних націй — руські, сербські, болгарські та інші. Вони обмінювалися продукцією своєї книжності, побожності та мистецтва з тими землями, звідкіль були родом черці. Так преп. Антоній Київсько-Печерський приніс з Атону до Києва атонський монастирський устав. З Атону взагалі приносили на Русь книжки, переклади, образи і т. ин. Новгородський ігумен Іларіон в 1397 р. приніс книгу Тактікон. Савва Вишерський коло того часу приніс якісь правила. Єфрем Русин дістав на Атоні від Якова Доброписця переклад Максима Ісповідника. На Атоні був зложений в XV ст. підручник для іконописців „Єрмінія Діонісія Фурноаграфіота“ (з Фурни Аграфійської); ся книжка мала великий вплив на українських іконописців. На Атоні перебував в кінці XVI ст. і на початку XVII-го відомий український полеміст Іван Вишенський, що розсилав по Україні свої палкі писання. Взагалі на Атоні в XVI—XVII ст. склалися полемічні твори проти латинян та лютеран, а потім розширювалися по українських землях¹⁾.

При таких взаємовідносинах південно-славянських земель, Молдаво-Валахії та Атона з Україною, наше Поділля не стояло на боці, а навпаки — приймало таку чи іншу участь у тих зносинах. Через Поділля йшла торговельна дорога з Києва й Москви, з Литви та Польщі до Царгороду, до балканських земель і до Атону. Сією дорогою йшли й паломники гробу Господнього, Атона та інших східних священних місцевостей. Ті паломники часом йшли через Брацлавщину, а часом через Кам'янець. На Поділля держиться стародавній переказ про те, що преп. Антоній Київсько-Печерський, коли йшов з Атону до Києва, то проходив через Поділля, і недалеко коло Могилева Подільського там, де тепер село Лядава при р. Дністрі, викопав у скалі печеру і тут перебував деякий час. В Лядаві є печерна церква, викопана, як твердить переказ, київським подвижником. В пізніші часи переходили через Поділля паломники та різні подорожні. 1589 р. через Кам'янець переїздив царгородський патріарх Єремія після того, як настановив у Москві патріарха Йова. 1593 р. через Кам'янець же проходив згаданий вище московський паломник Трифон Коробейников. В 1637 р. проходив через Волоську землю, а потім через Кам'янець та Винницю паломник казанець Василій Гагара. За часів Богдана

¹⁾ М. Грушевський, Історія України-Руси, т. VI, ст. 345 849, 371.

Хмельницького переїздив через Поділля, власне через Брацлавщину, антиохійський патріарх Макарій з відомим Павлом Алепським, що залишив нам дуже цікаві свої записки.

Крім таких звязків Поділля з молдаво-волоськими землями та зі Сходом, були ще еміграційні народні звязки Поділля з Молдавією, що відділяється від нашої землі рікою Дністром. З половини XVII ст. і на протязі майже всього XVIII ст. відбувалася еміграція населення як подільського в Молдавію, так і молдавського на Поділля. Як тільки на Поділля скоїться якийсь політичний заколот, якесь повстання — а се бувало тоді часто, — та опісля загрожує повстанцям небезпека, вони тікають за Дністер у Молдавію. А як тільки життя на Поділля покращає, небезпека минає, зараз утікачі вертаються у свої гнізда, а з ними йдуть і Молдаване, щоб зайняти багаті землі на Поділля. Але не всі утікачі поверталися, багато їх зоставалося на завжди в Молдавії. Так було за часів „Руїни“, так було і в XVIII ст. при частих народних повстаннях проти Польків — в роках 1702, 1734, 1750 й 1768. Тими народними заколотами й переселеннями і утворилося те, що тепер на Поділля, на Подністровю є багато Молдаван серед українського населення і навіть існують цілі молдаванські села в повітах Балтським, Ольгопільським та Ямпільським, а з другої сторони — в Бесарабії є багато Українців і навіть цілі околиці українські. Тут у національних відносинах утворювалося те, що у фізиці називається дифузією.

Таким чином, при таких близьких відносинах і звязках Поділля з Молдаво-Валахією і з дальшими полудневими землями перейшла до Камянця візантійсько-атонська триконхова архітектура мурованих церков.

Цікаво зазначити, що одна з кам'янецьких старинних церков Іоано-Предтеченська, про яку була вже мова, має якийсь звязок із молдавсько-волоськими землями. В сій церкві є камінна плита в стіні вітваря з таким написом рельєфними буквами: „Сій камінь украси зає пань Єімнонъ Стрій великій вистерникъ и зає положи сына своего Іоанашка в лето 6600“. А зверху меншими буквами, бо в низу не було місця на плиті: „и кѣни дзвонъ за злотихъ 60“. Сей напис говорить, що року 7120 від початку світа, або 1612 від Різдва Христового великий вистерник, себто молдавський міністр фінансів Семен Стрій поховав у Предтеченській церкві сина свого Іоанашка і на пам'ятку про того сина купив до тої церкви дзвін за 60 золотих.

В тій же Предтеченській церкві є й другий надгробок, що показує на якийсь звязок тої церкви з Валахією. На лівім крилосі (боковій консі) вставлена чорна камінна плита з латинським написом над гробом Івана Кантакузена, а в верху рельєфом із гіпсу вироблений герб Кантакузенів. Той напис такий:

D. O. M.

JOANNI RUDOLPHO CANTACUZENO

Primogenito Stephani Ducis Valachiae

Hoc monumentum perennis amoris et memoriae gratia posuit

Elisabeth comissa a Beaufremont consors dolentissima.

Natus hic princeps Bucoresti 7-ma Martii A. 1669 in Valachia

Vitam obiit Lastowciis 1-ma junii in Polonia 1761

Exuvias corporis deposuit in Eccles S. Ioan. R. G. Cam. in Podol.

A Cantacuzenis orienti ab 1341 imperantibus ortus

Armis Turcarum amisso imperio in Proavis Dominium Valachiae

et Bessarabiae ad Patrem suum numeravit.

Eodem exutus integram a nece vitam in Gallia Germania postereo in Polonia conservavit.

Quisquis es viator fortunae vices a deo variantis mireris

Constans haec in terris esse nequit eam in caelis quaere.

В перекладі сей напис говорить так: „Іванови Рудольфови Кантакузену, первородному синові Степана, господаря (князя) Валахії, поставила сю пам'ятку, як вираз вічної любови й пам'яті, засмучена дружина його Єлісавета, графиня з роду Бофремон. Князь сей родився у Букарешті, у Валахії, 7 марта 1669 р., життя закінчив у Ластівцях, у Польщі, 1-го червня 1761 р., і останки його положено у кам'янецькій Свято-Іванівській церкві грецького обряду на Поділля. Походячи від Кантакузенів, що царювали на Сході від 1341 р., він через турецьку війну втратив владу в особі свого прадіда, а в особі батька набув господарство Валахії та Бесарабії. Вигнаний звідти спасав своє життя від убивства в Галлії та Германії і на кінець у Польщі. Хто би ти не був, прохожий, не дивуйся змінности щастя, що посилається від Бога: воно не може бути стале на землі, шукай його на небі“.

Чого висшезазначені особи поховані у кам'янецькій Предтеченській церкві — не можемо докладно з'ясувати. Може великий вистерник Стрій був родом із Камянця, бо в Камянці були мешканці по прізвистку Стрії на початку XVII ст.¹⁾ Що

¹⁾ „Архивъ Юго-зап. Россіи“, ч. V, т. 1, ст. 312.

до Кантакузена, то трудно вирішити, чого він умер у Ластівцях — селі, що недалеко Камянця (18 верст.). Відомо, що Рудольф Кантакузен, прибувши у Польщу, одержав від польського короля Бахтинське староство на Поділля (Бахтин — село Ушицького повіту); в складі того староства було село Лясківці, і деякі думають, що в напису на надгробній плиті треба читати не „в Ластівцях“, а „в Лясківцях“ (Laskowciis). А може Рудольф Кантакузен мав якесь відношення до фундаторів камянецької Предтеченської церкви Ластовецьких і проживав у селі Ластівцях, родовім маєтку тих панів. Все те зостається під знаком запитання.

Ще можна зазначити одну обставину, що торкається камянецької Предтеченської церкви і показує на якийсь зв'язок тої церкви з Молдавією чи Бесарабією. В день храмового свята тої церкви — 24-го червня буває так званий на Поділля відпуст, себто приходять багато народу на богомилле, а разом буває й велика торговиця. На камянецький відпуст приходило до недавнього часу (коли ще не було кордону) багато Молдаван з Бесарабії; на тім відпусті бувало майже більше Молдаван, ніж Подолян. І сей відпуст відбувався в Камянці здавна. Коли на початку XVIII ст. на Поділля й в Камянці була заведена церковна унія і камянецька Предтеченська церква, як і інші камянецькі церкви були уніятські, то уніятська єпархіяльна влада старалася не допускати на камянецький відпуст Молдаван, які були православними, і не дозволяла уніятським священникам збиратися в Камянець на той відпуст. Про се є відомости в судових справах камянецької уніятської консисторії XVIII ст.¹⁾. З сього можна вивести, що камянецький відпуст повстав давніше від унії. Але чого повстав сей молдаванський відпуст у Камянці — невідомо.

У всякім разі висшезазначені історично-археологічні й етнографічні факти показують на якийсь зв'язок камянецької Предтеченської церкви з Молдаво-Валахією. Не дивно, що й архітектура тієї церкви взята з молдаво-волооських зразків.

Після всього сказаного приходимо при кінці до таких висновків:

1) Візантійсько-атонське церковне будівництво утворило форму церкви з трьома східними абсидами і з двома боковими меншими. Ся форма церкви перейшла до балканських земель

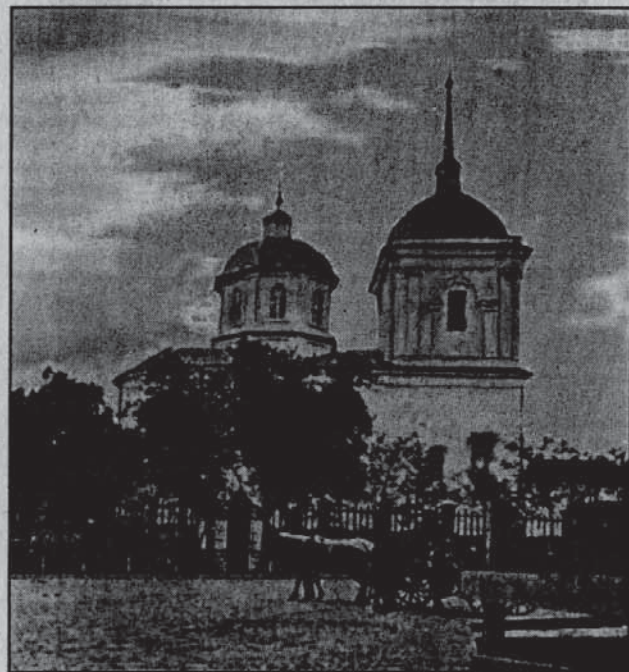
і тут перетворилася в простішу форму з одною вівтарною абсидою і з двома боковими меншими, і таким чином явилася так звана триконхова церква. Такі церкви під впливом Атону повстали в XV—XVII ст. в Боснії, Сербії, Болгарії, Валахії, Молдавії, Буковині і дійшли до Лаврова в Галичині.

2) Триконхова форма церкви з Молдавії, Валахії й Буковини перейшла на Поділля і тут знаходимо такі церкви візантійсько-атонського типу у придністрянським районі — в Камянці та Могилеві, а далі на північ той тип церкви трохи змінюється: в Лятичівським повіті — в Зінькові й Межибожі з'являються церкви з невеличкими боковими конхами без бокових абсид зовні.

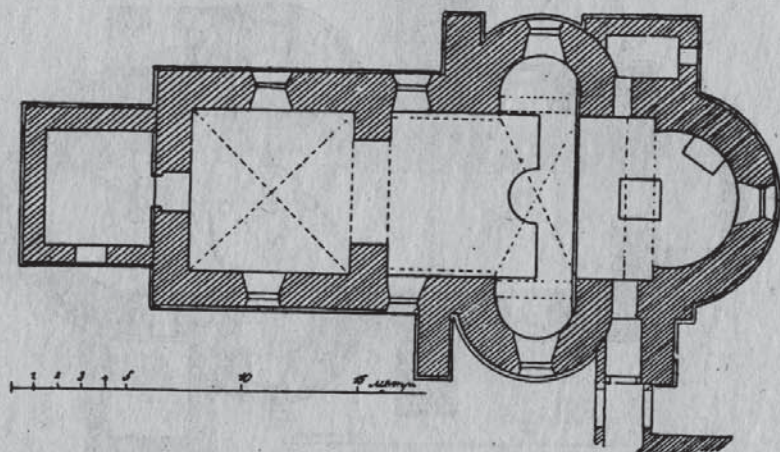
3) Найстарші муровані православні церкви західного Поділля таким чином мають архітектурну форму, або сказатиб орієнтацію не західно-європейську чи римо-католицьку, не північно-східну, чи київську, але південно-славянську й візантійсько-атонську.

Е. Сіцінський.

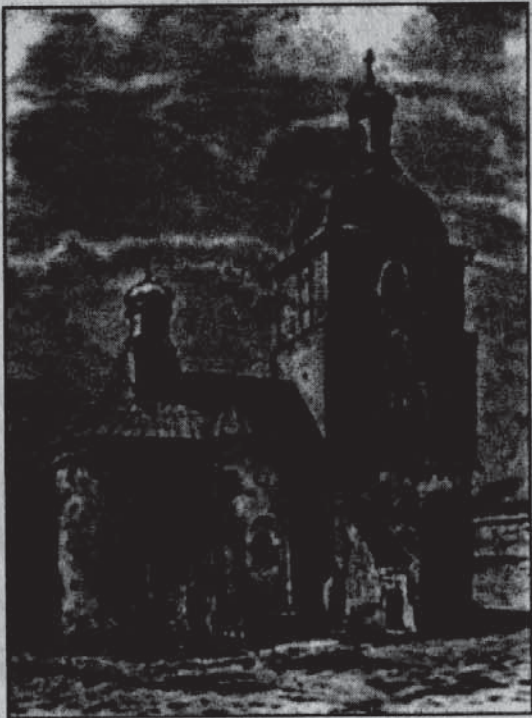
¹⁾ „Къ исторіи уніи въ Подоліи“ — Под. Епарх. Вyd. 1889 г. № 20—22.

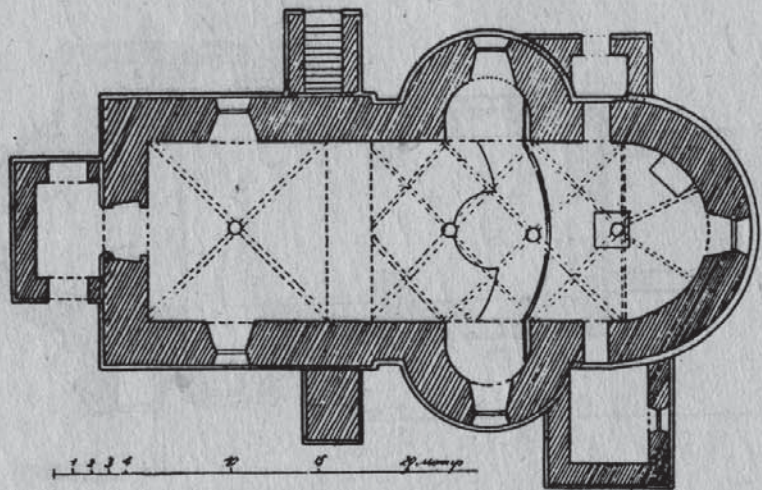
1. Троїцька церква в Кам'янці.

2. План Троїцької церкви в Кам'янці.

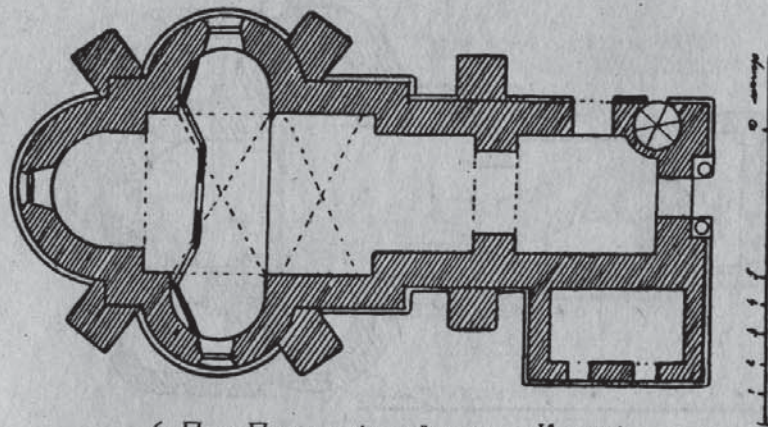
3. Предтеченська церква в Кам'янці.

4. План Предтеченської церкви в Кам'янці.

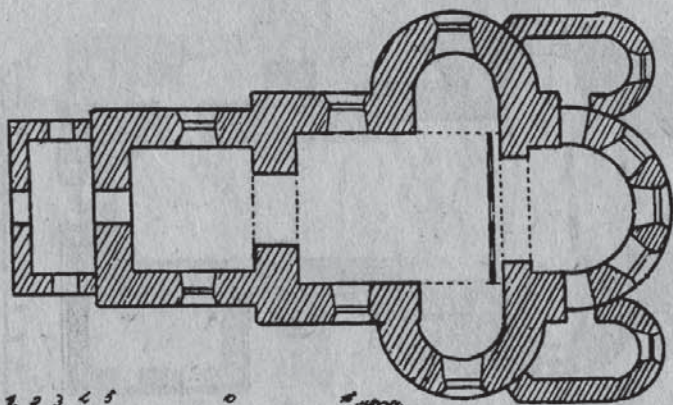
5. Петропавлівська церква в Кам'янці.

6. План Петропавлівської церкви в Кам'янці.

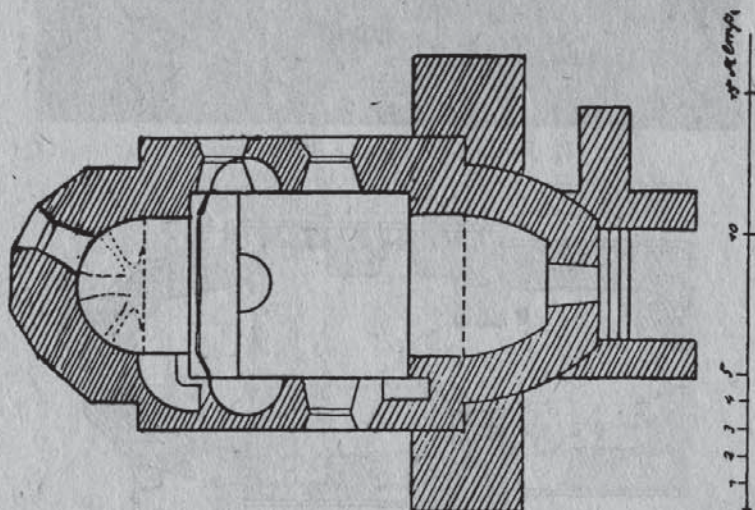
7. Миколаївський собор в Могилеві.

8. Плян Миколаївського собору в Могилеві.

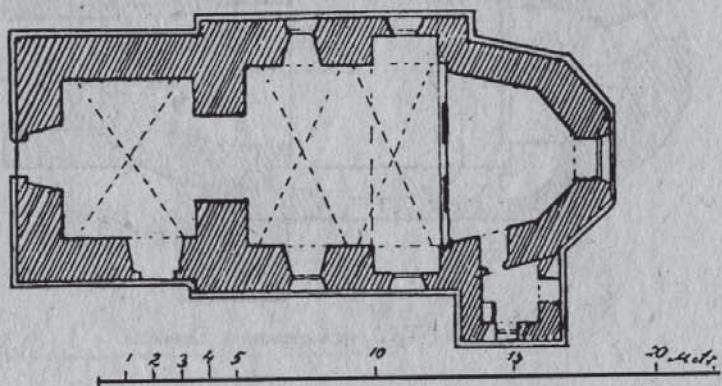
9. Троїцька церква в Зінкові.

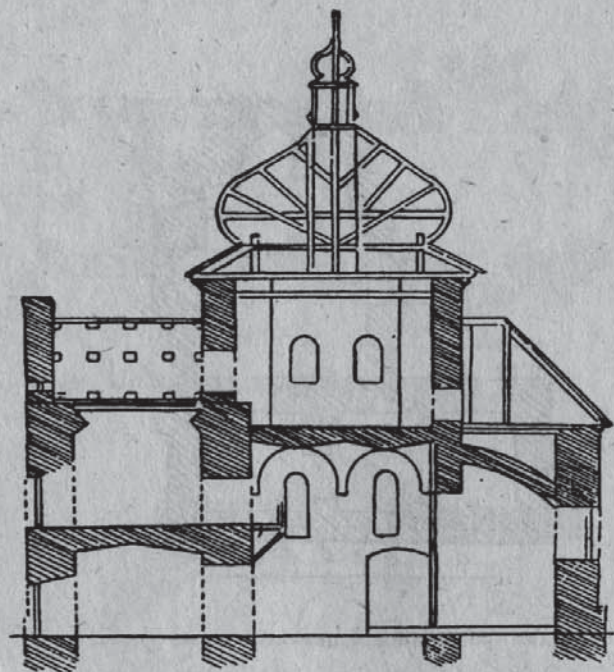
10. Плян Троїцької церкви в Зінкові.

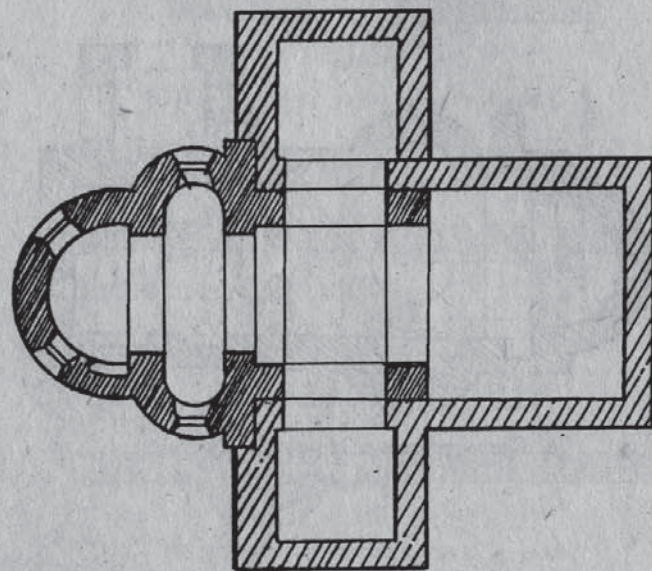
11. Успенська церква в Межибожі.

12. План Успенської церкви в Межибожі.

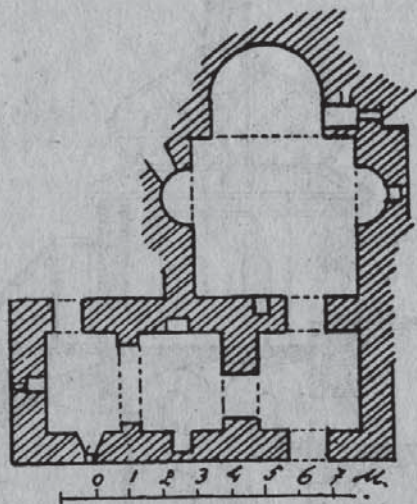

13. Розріз Успенської церкви в Межибожі.

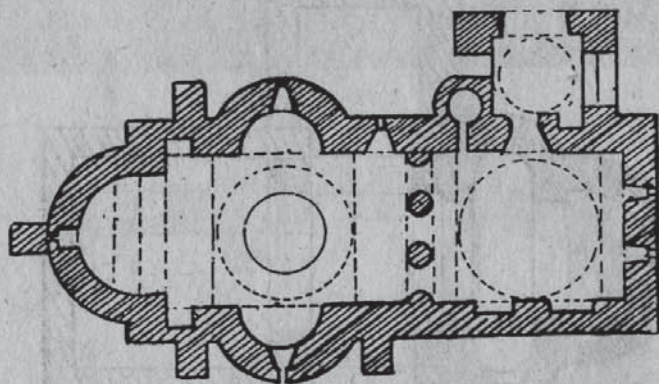

14. План церкви в Лаврові.

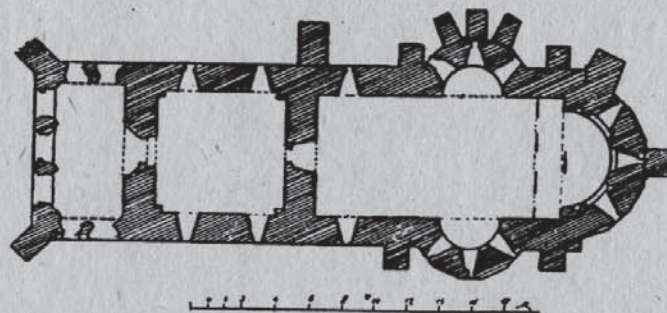

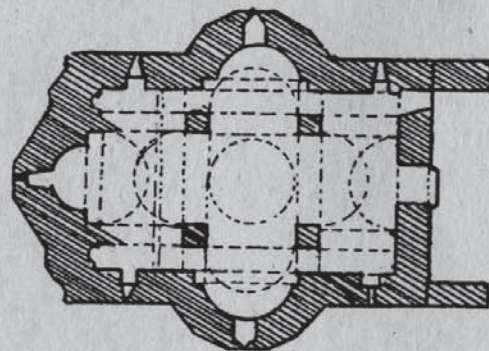
15. Плян найдавнішої церкви в мон. Путна.

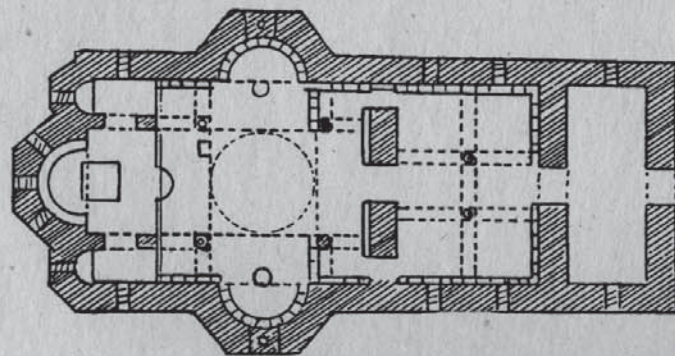
16. Плян церкви в Мірошу в Сучаві.

17. Плян головної церкви в мон. Путна.

18. Плян церкви у Раваниці в Сербії.

19. Тип атонської монастирської церкви.